

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ФОНЕТИЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ "ВОЛИНСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ"

У статті аналізуються фонетичні особливості одного із перших в історії української мови творів (Волинське Євангеліє 1571 р.), у якому досить виразно проступають народнорозмовні елементи.

Однією з ознак доби Ренесансу та Реформації стає поява численних творів, написаних живими розмовними мовами. Наявність народної літературної традиції живою розмовною мовою стала згодом одним із головних атрибутів новітньої національної ідентичності. Вплив Ренесансу та реформаторського руху поступово ширився на весь латинський християнський світ, не обмежуючись лише безпосередніми сусідами Італії; наприклад, його впливи в Угорщині та Польщі були куди глибшими, ніж в Іспанії. Ренесанс зіткнувся з бар'єрами лише на кордоні з православним світом [1: 492-493].

У пошуку національного "я" перешкод ставало все менше. Література, наука, театр поступово вивільняються від мертвої латини. Не стало винятком і святе письмо. У передмові до публікації "Нового Заповіту" грецькою мовою (1516 р.) Еразм Роттердамський написав славетні слова: "Я хочу, щоб кожна жінка могла читати Євангеліє і Послання св. Павла. І нехай ці твори будуть перекладені кожною мовою... нехай їх розуміють не тільки шотландці та ірландці. А й турки і сарацини. Нехай селянин виспіває уривки зі Святого Письма за плугом, нехай кчач мугикає фрази зі Святого Письма під шурхіт свого човника..." [1: 494].

Українські землі в цей час були на межі реформаторських гуманістичних віянь із Європи та ортодоксально-го православного клерикалізму Московії. Люблінська унія 1569 року фактично вводила Україну (через нове адміністративно-політичне державне утворення Річ Посполиту) до Європи. Залишаючись вірними православній вірі, українська та білоруська шляхта намагалася йти в ногу з часом. Реформаторський рух, який у XVI ст. через Польщу дійшов до України, дав поштовх до перекладу конфесійних текстів староукраїнською писемно-літературною мовою [9: 15].

З початку XVI ст. вплив народно-розмовної мови на мову писемної літератури посилюється, зокрема, тому, що з просвітницькою метою, для більшого впливу писемності, проповіді, повчання на читачів і слухачів в ряді центрів книгописання, а потім книгодрукування усталюється практика перекладу деяких богослужбних книг, церковних сюжетів, повістей, повчань тощо з церковнослов'янської на мову, найбільш, за тим розумінням, наближену до народної; практикувався також безпосередній переклад творів з іноземних мов (грецької, латинської, польської, німецької) на українську. Прикладами такої переробки церковнослов'янського тексту є Пересопницьке, Хорошівське євангелія та ін. на Україні або переклади Біблії Скорини і євангелія Тяпинського в Білорусії. На землях тодішніх Білорусі та України з'являються тексти, писані розмовною мовою. З часом і святе письмо (переклади Біблії Ф. Скориною та діячами Острозького гуртка) промовило до українсько-білоруської людності їхніми живими мовами [8: 25].

У цей час (середина XVI ст.), переважно у монастирях з'являються перші переклади Євангелій живою народною мовою. Найвідомішим із таких перекладів, що дійшли до нашого часу, є Євангеліє, написане у 1556-1561 рр. сином протопопа Михайлом Васильовичем із Сянока та архімандритом Богородицького монастиря з Пересопниці Григорієм [2: 2014; 3: 355-358]. Як зазначено в самому рукописі, книга "єсть прекладна ізъ языка бльгарского на мовоу роускоюу. То дл# лепш(о)го вырозоумлен# людоу хр(и)стіянского посполитого" [3: 358]. Пересопницьке Євангеліє справедливо вважається пам'яткою, в якій всебічно і цілком прозоро відображаються основні фонетичні, граматичні й лексичні риси живої української мови XVI ст. [4: 156]. У цей час або трохи пізніше в Україні з'являється ще ряд перекладів четвероєвангелія: в Галичі, на Івано-Франківщині, Тернопільщині, Львівщині, Дрогобиччині, у Стрию [3: 363-392]. Більшість із них у хорошому стані збереглися і на сьогодні добре вивчені. Проте добрий відсоток подібних рукописних пам'яток дотепер не зберігся: одні зовсім не зафіксовані дослідниками, інші – фіксовані в історії, але сьогодні їхнє місце збереження невідоме. До останніх відноситься Волинське або Житомирське Євангеліє. Єдиним джерелом інформації про пам'ятку є публікація протоієрея Миколи Трипольського "Волинское рукописное Евангеліє XVI вѣка", надрукована у "Волинському историко-археологическому сборнику" (Вып. 2) за 1900 рік. Із публікації дізнаємось, що написане Євангеліє у 1571 році "писцомъ Петромъ", як припускає дослідник, у місті Володимирі на Волині [5: 108-109]. М. Трипольський своє дослідження побудував у такий спосіб, аби довести, що це не копія (передрук) із Пересопницького Євангелія, а цілком оригінальний твір. Спонукали його до цього слова дослідника мови "Пересопниці" Павла Житецького "Мы уже оканчивали печатаніе Пересопницкой рукописи, когда получили изъ Житомира, отъ Николая Трипольскаго дословную выписъ изъ евангелія 1571 г. Оказывается, что это есть копія съ Пересопницкаго Евангелія, о которой, къ сожалѣнію мы ничего не знали раньше..." [5: 114]. Подібний висновок авторитетного дослідника історії мови щодо неоригінальності волинської пам'ятки 1571 року не надав скепсису отцю Миколаю Трипольському. Матеріал, поданий панотцем саме у пропонованому вигляді, доводить, що Волинське Євангеліє – самостійна, оригінальна пам'ятка. Дослідник не робить лінгвістичних порівнянь, але й запропоновані ним (пунктуаційні, скорописні, орнаментальні) сумнівів не викликають – Житецький у своїй оцінці автентичності пам'ятки – помилився. Аналіз же наявних у публікації Трипольського лінгвальних особливостей лише підтверджує висновок про оригінальність Волинського Євангелія.

На жаль, ми не маємо повного тексту пам'ятки, але навіть із наявних глав можемо зробити висновок, що елементи живої розмовної мови Українського Полісся, а саме Волині, проступають ще більш виразно, ніж у Пересопницькому.

Метою цієї статті є аналіз фонетичних рис Волинського Євангелія.

У системі вокалізму відзначимо трояке передавання давнього *м (є, һ, и). Найчастіше вживається літера є: *то ет оу лехтару 44¹, поведаю 44, не зменится 44, гневаетца 44, на дорозе 45, выдал слuze 45, прелюбодійство 45, въ лепшеи 45, лепій ти будет 45, дяети 45, хотел 46, целуете 46, тебе 47, сподевают бо ся 47, втайне 48, зьдает и злодеи 48, адевает 48, тесная 50, онауце 51, з детинства 60, слепому 62, посмеватис 64, слепый 65, пометен (помітний) 71, еж 75, разделеніе 77, в середине 95. Досить багато випадків написання и(ї,і): виділі 44, прелюбодійство 45, въ срѣци 45, лепій ти будет 45, въ закони ж 45, лицемирникъ 47, виділі 47, втайни 48, на землі 48, нікто 48, завтрішній 49, на камені 51, оувідил 51, не повідай 57, в роди сем прелюбодійнѣм 58, грішілі 58, оубіліти на землі 58, посміян 59, з ся надіялі 65, по лівой 64, роздилітса 70, діліті 73, не адівался 76, выдает тебе слоузи 78, послідній 78, чхдѣти 80, на весиліе 38. Як бачимо із наведених прикладів, написання обох літер відповідно до давнього *м не залежало від позиції (наголошення чи ненаголошення). Літера ж һ, поряд із історичним написанням *сһль 43 (сів), свһчу 44, свһтилнікоу 44, заповһд 44, тобһ 45, нһт 46, адһне 46, въ клһтм 47, дһлайте 76*, нерідко писарем вживається і всупереч етимології: *пһнезь 45, не клһнитес 46, не клһнһтес 46, любһте 46, в роди сем прелюбодійнѣм 58, в тһнь 72, чһбһ 76, в середине 95, збһрһте 7*. Часто трапляється написання одного слова по-різному: *седһл 52, чхдһл 65, чхдѣти 80*. Всі ці факти можуть свідчити про невиразну артикуляцію на місці давнього *ѣ звука (найімовірніше дифтонга *ie*) [6: 8; 7: 16], який був поширений у цьому ареалі на час написання пам'ятки. Написання ж типу *не клһнитес 46, не клһнһтес 46* дають підставу зробити висновок про те, що писар, очевидно, буквою һ передавав звук, артикуляційно близький до [e], оскільки в наведених словах (у корені) ця літера написана на місці давнього к, що в ненаголошеній позиції в поліських говірках рефлексувався виключно в [e].*

Етимологічні о та е у новозакритих складах послідовно збережені. Відхилення від традиційного написання поодинокі: *Чім 48, кошуѡ полных 56, кошов 56, покуй 61, горших 71, відповіддаю вам 80, коукул 7, обыбрылы 38*.

Написання е на місці к у ненаголошеній позиції: *мовечи 43, оуспомені 45, С тежбѣтом твоим 45, не присегай 45, присегу 45, не кленһтес 45, відечи 47, звезавші 51, говоречі 52, смотречі 54, тисечі 55, не пометаеце 56, змілуйсе 60, дванадесет 64, гледити (дивитись) 85, светый 87, оуспоменет 87 – дозволяє зробити припущення, що в живому мовленні в середовищі писаря це була закономірна особливість. Відсутність випадків написання е на місці 'а та к під наголосом говорить про те, що писарем був поліщук.*

У тексті пам'ятки знаходимо численні випадки сплутування при написанні давніх ы та і: *ропустыт 11, поміловани 43, пси (собаки) 49, оузкіми 50, фаресеѡ 51, поле крове 52, для завести 52, крычалі 52, ѡбисывся (повісився) 52, години 54, Мтріа магдалыні 54, тисечі 55, крікнувші ... рібы 70, пій 75, пичалуеце 76, горньцо 40, ворогы 42, а також написання в ненаголошеній позиції е на місці и дітате 60, верет 70 (вірить), меже 81(межі), истеній 89, в ненавест 93, що однозначно може свідчити про завершення процесу злиття у середовищі писаря цих праслов'янських звуків у новий характерний український передньо-середній [и].*

Досить виразно і послідовно в пам'ятці відбито перехід **е>о** після шиплячих: *взышол 43, вашого 44, прішол 44, всажон 45, жону 45, чорного 46, вашеѡ чоґо 47, ѡвечом 50, мужові 51, пошол 52, нічого 52, прозвіщом 52, плащом 53, з жолчю 53, чомоу 54, чотырї 55, завһшон 61, вийшол 91, притчоу 91, нічого 94*.

Із особливостей у підсистемі консонантизму відзначимо передавання на письмі твердості **ц**: *ѡсолитца 44, просвһтїтца 44, на оуліцах 47, ѡтмһрїтьца 49, мһстѣоу 52, оучньцы 55, кнїжницы 66, не працюютса 76, попрацуй 78 та р боура 6, мору 6, оу лехтару 44, говору вам 44, ко ѡлтару 45, цтра 46, ся потрасла 54, назаранин 65*. Однак варто зауважити, що велярність **ц** писар відображає непослідовно: *оучтнці 43, в темнїцо 45, пущенїцо 45, грһшнїці 46, чтлци 50, жїтнїцо 75*.

Характерною рисою пам'ятки є чергування **у/ў** *вже вчїнил 45, злого ѡвоця вродїти 50, по вчїнкам 50, оувойдет 50, бо вчїл 51, колї вьже 51, вьмһете 78, навчит 87, оув одһне 94, оув оном 97*.

Відображено в пам'ятці випадки асиміляції *прозьбы 47, свһтчат 52, з жолчю 53, звївалї 80, посвһтьчаю 93*.

Написання *на розках (на рїзках) 80* відбиває характерну українсько-білоруську фонетичну ізоглосу **зк < *zg**, властиву мовленню прашурів українців уже в XVI столітті.

Давня звукосполука *dj рефлексується в **ж** *вхожают 72*, що також є характерною рисою поліських діалектів.

Явище спрощення відображено непослідовно: *ропустный 45, мһсѣ 48, на мһстѣоу 52, празник 66*.

У двох словах зафіксовано випадки протези: *въ аһнь...оу вогон 45, у воці 49*.

У словоформах *схованя 48, в аденю 50, зламане 51, на свһтаню 66*, треба думати, писар хотів відобразити явище подовження. Хоча паралельно вживаються й інші написання *прїказанье 85, на весилїе 38*.

У слові *подворе 38* в живому мовленні мала б бути роздільна вимова, яку писар, очевидно, не знав, як передати.

¹ Тут і надалі покликаємось на сторінку дослідження М.Трипольського, де фіксується слово.

Таким чином, аналіз фонетичних особливостей наявного тексту "Волинського Євангелія" дозволяє констатувати, що пам'ятка значною мірою відображає живу народну вимову, а саме характерні риси північного наріччя української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Норман Дейвіс. Європа. – К., 2001.
2. Енциклопедія українознавства. В десяти томах. – Львів, 1993-2000.
3. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
4. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971.
5. Трипольський Н. Волинское рукописное Евангелие XVI вѣка // Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. – Житомир, 1900.
6. Мойсієнко В.М. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року // Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002.
7. Німчук В.В., Симонова К.С. Передмова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981.
8. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в мовній ситуації на Україні XVI-XVII ст. // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 20-31.
9. Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. – К., 2001. – С. 13-54.

Матеріал надійшов до редакції 5.01.2004 р.

Мойсієнко В.М. Наблюдения над фонетическими особенностями "Волинского Евангелия".

В статіє аналізуються фонетические особенности одного из первых в истории украинского языка произведений (Волинское Евангелие 1571 г.), в котором достаточно существенно просматриваются разговорные элементы.

Moysiienko V.M. Observations on the Phonetic Peculiarities of the "Volynsky Gospel".

This article analyses the phonetic peculiarities of the "Volynsky Gospel" (one of the most recent literary works in the history of the Ukrainian language) which significantly reveals speech elements.